

Aleksander Andrzejewski, Janusz Pietrzak

NOWOŻYTNA „FORTALICJA” W GORZKOWICACH, GMINA LOCO WOJEWÓDZTWO PIOTRKOWSKIE

Badania archeologiczne stanowiska 1 w Gorzkowicach (zwanego niekiedy „fortalicja”¹) przeprowadzono w maju 1993 r. Finansował je Urząd Gminy w Gorzkowicach. Celem prac było wyjaśnienie charakteru i funkcji obiektu oraz jego datowanie.

I

Gorzkowice położone są w południowej części województwa piotrkowskiego, na południowo-wschodnim skraju Wysoczyzny Bełchatowskiej przy jej granicy z Równiną Piotrkowską. Oba te mezoregiony stanowią część Niziny Środkowopolskiej. Jednocześnie omawiana miejscowość leży na granicy tej ostatniej z Wyżyną Środkowomałopolską (mezoregion Wzgórza Radomszczańskie)². Gorzkowice znajdują się 23 km na południowy zachód od Piotrkowa Trybunalskiego i 23 km na północny wschód od Radomska. W układzie sieci drożnej leżą one na wschód od trasy łączącej te dwa miasta, na skrzyżowaniu dróg lokalnych wiodących z Kamieńska do Ręczna i z Niechcic do Przedborza.

Gorzkowice położone są nad środkowym odcinkiem rzeki Prutki (Prutki), prawobrzeżnym dopływem Luciąży. Rozciągają się po obu brzegach rzeki, z tym jednak, że osadnictwo jest bardziej skoncentrowane na prawym brzegu. Tam też położone jest pierwotne centrum z wąskim, wydłużonym po osi wschód-zachód rynkiem (około 40 × 230 m), w którego pierzei

¹ Określenie „fortalicja” wprowadzają jako pierwsi autorzy opisu w: *Zabytki sztuki w Polsce. Inwentarz topograficzny. Powiat piotrkowski*, t. 4, Warszawa 1950, s. 84.

² J. Kondracki, *Geografia fizyczna Polski*, Warszawa 1981, s. 321, 322, 361, mapa.

północnej (przy północno-wschodnim narożniku) zlokalizowany jest kościół parafialny pod wezwaniem Serca Jezusowego. Z kolei na lewym brzegu rzeki, w południowo-wschodniej części osady, położony jest obiekt będący przedmiotem niniejszego opracowania. Znajduje się on w odległości około 350 m od centrum osady, bezpośrednio przy drodze do Plucic i dalej do Przedborza. Droga ta przeprowadzona jest groblą, która przecina poprzecznie dolinę Prutki. Na południowy wschód od grobli znajduje się dawny staw młyński, który ostatnio przebudowano tworząc duży zalew.

„Fortalicja” położona jest po zachodniej stronie drogi z Gorzkowic do Plucic, od której odchodzą w kierunku wschodnim i południowo-wschodnim drogi do Bujnic i Bujniczek. Do uformowania obiektu wykorzystano skraj naturalnego garbu terenowego otoczonego zakolem doliny Prutki. Od wschodu i południa obiekt odcięto przekopem o głębokości do 6 m i szerokości dołem 10–15 m, górą do 35 m. Stoki, podobnie jak przeciwstok przekopu, są silnie nachylone (do 65%). Powstały w wyniku tych działań utwór terenowy ma kształt prostokąta wydłużonego po osi (przybliżonej) północ-południe o wymiarach u podstawy 125×95 m i 105×65 m na szczycie³. Jego południowa część stanowi rozległe *plateau* (75×65 m) wyniesione nad dolinę Prutki o około 8 m, natomiast w części północnej obiektu znajduje się zagłębienie tworzące platformę o wymiarach około 20×30 m i stokach o nachyleniu do 50%. Od wschodu i zachodu jest ono flankowane wydłużonymi nasypami o wymiarach około 30×10 m, będącymi przedłużeniami *plateau* ku północy. Powierzchnia tej platformy jest obniżona o około 3,5 m. Jednocześnie góruje ona nad doliną Prutki o około 4,5 m. Obecnie przez obniżenie poprowadzone jest wejście na obiekt wiodące od drogi Gorzkowice–Plucice terasą wyciętą w północno-wschodnim odcinku stoku. Prowadzi ono pochylnią usypaną po II wojnie światowej.

II

Gorzkowice, jak i znajdująca się na ich terenie „fortalicja”, nie posiadają swych monografii, zaś rozrzucone po literaturze wzmianki nie są zbyt obszerne⁴. Do ich dziejów nie przeprowadzono również dotychczas pełnej

³ Wszystkie pomiary obiektu oraz wymiary wykopów podajemy w układzie: oś NS na oś WE.

⁴ Ze starszej literatury m. in. A. A. Kosiński, *Miasta, wsie i zamki polskie*, t. 2, Wilno 1851, s. 112–117; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulmierski, B. Chlebowski, W. Walewski, t. 2, Warszawa 1881, s. 731–732; M. Rawita-Witanowski, *Ilustrowane okolice Piotrkowa*, Piotrków 1933, s. 54 i n. Podobne wzmianki sumują Zabytki sztuki..., s. 84. Z nowszej literatury wymienić można m. in. S. Zajęczkowski, S. M. Zajęczkowski, *Materiały do słownika geograficzno-historycznego dawnych ziem łeczyckiej i sieradzkiej do 1400 roku*, cz. 1, Łódź 1966, s. 91; R. Rosin, *Miasta*

kwerendy archiwalnej⁵. Stan taki uniemożliwia przedstawienie pełnego rysu historycznego.

Metryka Gorzkowic sięga późnego średniowiecza. Z roku 1335 pochodzić miał przywilej arcybiskupa Janisława nadający tutejszemu kościołowi parafialnemu dziesięciny z kilku wsi⁶. W roku 1398 w zapisie sądowej piotrkowskiej pojawia się Żegota z Gorzkowic⁷. W roku 1399 wspomniano jego kmiecia Wacława⁸. Z kolei w roku 1414 w zapisie sądowej radomszczańskej wymieniono Jana Grada z Gorzkowic, herbu Amadej⁹. Następnie, prawie do końca XV w. brak jest danych odnośnie do właścicieli Gorzkowic. Niezbyt pewna wzmianka pochodzi z roku 1481, kiedy to Anna z Gorzkowic przeprowadza rozwód z Tomaszem Szczukockim¹⁰. Dopiero w dokumencie z 2 czerwca 1494 r. jako ich posiadacz występuje Mikołaj z Kurozwęk (zwany „Lubelczykiem” a także „Wrzodem”), herbu Poraj, wówczas kasztelan sieradzki¹¹. Uzyskał on zezwolenie Jana Olbrachta na założenie we wsi Gorzkowice miasta pod nazwą tą lub inną, a jednocześnie jej mieszkańcy przeniesieni zostali z prawa polskiego na niemieckie, magdeburskie¹². Po śmierci Mikołaja (przed 6 marca 1507 r.¹³), w wyniku ugody zawartej

regionu łódzkiego. *Próba periodyzacji dziejów*, [w:] *Region łódzki. Studia i materiały*, Łódź 1971, s. 128; L. Kajzer, J. Augustyniak, *Wstęp do studiów nad świeckim budownictwem obronnym sieradzkiego w XIII–XVII/XVIII wieku*, Łódź 1986, s. 99; S. M. Zajączkowski, *Osadnictwo i stosunki własnościowe sieradzkiego na przełomie późnego średniowiecza i czasów nowożytnych*, [w:] *Między Północą a Południem. Sieradzkie i wieluńskie w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych*, red. T. J. Horbacz, L. Kajzer, Sieradz 1993, s. 41.

⁵ S. Zajączkowski, S. M. Zajączkowski, *Materiały...*, s. 91. Autorzy korzystali także z udostępnionych maszynopisów: S. Zajączkowski, *Kwerenda dotycząca Gorzkowic z XIV–XVI wieku*, maszynopis w archiwum Państwowej Służby Ochrony Zabytków w Piotrkowie Trybunalskim; C. Graczykowski, *Historia Gorzkowic*, maszynopis w posiadaniu autora.

⁶ Kopia z XVI wieku, Jan Łaski, *Liber beneficiorum archidiecezji gnieźnieńskiej*, wyd. J. Łukowski, t. 1–2, Gniezno 1880–1881, t. 2, s. 218; por. S. Zajączkowski, S. M. Zajączkowski, *Materiały...*, t. 1, s. 91.

⁷ S. Kozierowski, *Badania nazw topograficznych na obszarze dawnej wschodniej Wielkopolski*, t. 1, Poznań 1926, s. 124; por. S. Zajączkowski, S. M. Zajączkowski, *Materiały...*, t. 1, s. 91.

⁸ *Zbiór rot przysięg sądowych*, wyd. R. Hube, Warszawa 1888, z. 23; por. S. Zajączkowski, S. M. Zajączkowski, *Materiały...*, s. 91.

⁹ Kozierowski, *Badania nazw...*, s. 124.

¹⁰ A. Boniecki, *Herbarz Polski*, t. 6, Warszawa 1903, s. 37, wiąże ją z Gorzkowiczami, podobnie jak wymienionego w 1511 r. Jakuba Gorzkowskiego, podsędka sieradzkiego.

¹¹ Teki Pstrokońskiego w Muzeum Narodowym w Krakowie, Zbiory Czartoryskich, nr 3346, k. 1773; registr dokumentu w: T. Wierzbowski, *Matricularum Regni Poloniae summaria*, (dalej: MRPS), t. 2, Warszawa 1907, nr 370.

¹² Tamże.

¹³ *Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku. Spisy*, red. A. Gąsiorowski, t. 2, z. 2, Wrocław 1985, nr 1251; o Mikołaju z Kurozwęk patrz tamże, t. 2, z. 1; t. 4, z. 4, Kórnik 1991; *Polski słownik biograficzny*, (dalej: PSB), Wrocław 1971, t. 16, s. 273–274; W. Dworzaczek, *Genealogia. Tablice*, Warszawa 1959, tabl. 99.

15 marca 1508 r. pomiędzy Ewą z Rytwian (wdową po nim), Adamem z Kurozwęk, jego żoną Jadwigą z Tęczyna, synem Hieronimem i Elżbietą, córką Ewy, miasto Gorzkowice przypada Adamowi¹⁴. Z kolei przy okazji sporządzania opisu uposażenia parafii, powstałego w latach 1511–1523, podano, iż Gorzkowice (określone już jako wieś szlachecka) pozostają w ręku Anny, córki nieżyjącego już Adama z Kurozwęk¹⁵. W tym czasie w spisach poborowych wykazano tu w 1511 r. 3 łany ziemi uprawnej, zaś w 1518 r. 3,5 łana, poza tym znajdowały się tutaj karczma i młyn¹⁶. W roku 1546 jako dzierżawca m. in. dóbr Gorzkowice wymieniony został Jakub Myszkowski, herbu Jastrzębiec, trzymający je po swym ojcu Marcynie Myszkowskim z Mirowa, kasztelanie wieluńskim (zmarłym przed 12 grudnia 1538 r.¹⁷), któremu za sumę 5200 florenów zastawili je wspomniana wyżej Anna z Kurozwęk i jej mąż Hieronim Łaski (herbu Korab, syn Jarosława), wojewoda sieradzki¹⁸. Jednocześnie w dokumencie tym Jakub Myszkowski przekazał m. in. tę majątność dworzaninowi królewskiemu Piotrowi Kotkowskiemu z Kotkowa¹⁹. W latach 1552 i 1553 przy okazji poboru jako właściciela Gorzkowic wymieniono Jakuba Myszkowskiego²⁰. Podano również, że w roku 1552 było tu 12 osadników²¹. Następnie, w roku 1557, Albrecht Łaski (syn Hieronima), wojewoda sieradzki, dziedzic m. in. Gorzkowic, zeznał, iż przekazał je swej siostrze Jagwidzie z Łasku i Rytwian²². Następnie Gorzkowice przechodzą w ręce Koniecpolskich herbu Pobóg. Na początku XVII w. stanowią one własność Mikołaja Koniecpolskiego, sędziego ziemskiego sieradzkiego, po którego bezpotomnej śmierci przechodzą w roku 1626 na

¹⁴ Metryka Koronna w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie (dalej MK), nr 23, k. 356–365, registr dokumentu MRPS, t. 4/1, Warszawa 1910, nr 331.

¹⁵ Łaski, *Liber...*, t. 2, s. 216, o Adamie z Kurozwęk, staroście brzeźnickim i jego powiązaniach rodzinnych, patrz Dworzaczek, *Genealogia...*, tabl. 99.

¹⁶ *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, wyd. A. Pawiński, t. 2, Wielkopolska, [w:] *Źródła dziejowe*, t. 13, Warszawa 1883, s. 200.

¹⁷ *Urzędnicy...*, t. 2, z. 2, nr 1594, patrz również tamże, t. 4, z. 2, PSB, t. 12, s. 376–377.

¹⁸ MK, nr 70, k. 575–578, registr dokumentu MRPS, t. 4/1, Warszawa 1910, nr 7760; o Hieronimie Łaskim i jego powiązaniach rodzinnych patrz S. Rusin, *Ród Łaskich*, Łask 1990; PSB, t. 18, s. 225–229; *Urzędnicy...*, t. 2, z. 2; t. 6, z. 2; t. 10. Zastawu dokonano w roku 1537; por. PSB, t. 22, s. 377.

¹⁹ MK, nr 70, k. 575–578, registr dokumentu MRPS, t. 4/1, Warszawa 1910, nr 7760. Kotkowscy herbu Ostoja byli dziedzicami pobliskiego Kotkowa i Rdułtowic; por. PSB, t. 14, s. 472–473.

²⁰ *Polska XVI wieku...*, s. 254; Jakub Myszkowski, od roku 1564 burgrabia krakowski, zmarł w 1571 r., por. PSB, t. 22, s. 377.

²¹ *Polska XVI wieku...*, s. 254.

²² MK, nr 70, k. 173–174, o Albrechcie (Olbrachcie) Łaskim patrz S. Rusin, *Ród Łaskich*; PSB, t. 18, s. 246–250; R. Zieliński, R. Żelewski, *Olbracht Łaski. Od Kieżmarku do Londynu*, Warszawa 1982; *Urzędnicy...*, t. 2, z. 2.

jego bratanka Samuela²³. W roku 1647 wdowa po Samuelu Aleksandra z Herburtów Koniecpolska zapisuje m. in. na Gorzkowicach 20 000 złotych klasztorowi bernardynek w Wieluniu²⁴. Z kolei w roku 1651 ich syn Stanisław zobowiązał się wypłacać przebywającej w klasztorze wieluńskim siostrze Klarze (Katarzynie) 350 zł rocznie oraz zapisał jako jej posag 10 000 zł na dobrach Gorzkowice, Plucice i Bujnice²⁵. Następnie Gorzkowice przechodzą w ręce Walewskich, herbu Kolumna, może w efekcie sprzedaży w 1725 r. przez zakonnicę Apolonię i Annę, córki Jana Przedbora Koniecpolskiego, spadku po ojcu, braciach Stanisławie, Janie i Aleksandrze oraz dziadzie (właściwie bracie dziada) Samuelu. Nabywcą był Władysław Walewski, który w 1726 r. odstąpił nabyte prawa innym Walewskim²⁶. Mniej prawdopodobne, że nastąpiło to w spadku dla Marianny z Koniecpolskich, żony Zygmunta Walewskiego i jej synów Franciszka i Aleksandra po zmarłym przed 1681 r. Janie Koniecpolskim, bądź po zmarłym w 1719 r. Janie Aleksandrze Koniecpolskim²⁷. W pierwszej połowie XVIII w. Gorzkowice należą do Stanisława, syna Aleksandra Walewskiego²⁸. W roku 1732 o sumy zapisane na dzierżawie Gorzkowice procesują się Jan Mniewski i Andrzej Stobiecki²⁹.

W drugiej połowie XVIII w. Gorzkowice były w posiadaniu rodziny Zarembów, herbu własnego³⁰. Jej przedstawiciel Franciszek Zaremba ufundował tu w latach 1771–1773 nowy drewniany kościół parafialny³¹. Po jego

²³ Boniecki, *Herbarz...*, t. 11, Warszawa 1907, s. 80.

²⁴ W. Puget-Tomicka, *Kościół i klasztor panien bernardynek w Wieluniu*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1963, t. 8, z. 1, s. 44, przyp. 7; Samuel Koniecpolski, kasztelan chełmski, zmarł w 1641 r.: por. Boniecki, *Herbarz...*, t. 11, s. 80; Dworzaczek, *Genealogia...*, tabl. 138.

²⁵ Puget-Tomicka, *Kościół...*, s. 44, przyp. 7; Stanisław Koniecpolski zmarł bezpotomnie w 1660 r.; por. Boniecki, *Herbarz...*, t. 11, s. 80; Dworzaczek, *Genealogia...*, tabl. 138.

²⁶ Archiwum Kazimierza Walewskiego z Tubądzina w Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Łodzi (dalej AKWzT) 41, s. 31, 159–160; Boniecki, *Herbarz...*, t. 11, s. 81.

²⁷ Gorzkowice nie występują w wykazach dóbr, jakimi podzielił się w 1717 r. po śmierci matki Franciszek oraz Aleksander Walewscy – AKWzT 16; 39, s. 5; 43, s. 50, 255; brak ich również w opublikowanych źródłach odnośnie do „hetmańskiej” linii Koniecpolskich – *Pamiętnik o Koniecpolskich*, wyd. S. Przyłęcki, Lwów 1842, oraz wykazach dóbr po Janie Aleksandrze Koniecpolskim sprzedanych przez Franciszka i Aleksandra w 1722 r. Aleksandrowi Walewskiemu, a przez niego w 1723 r. Janowi Aleksandrowi Lubomirskiemu – AKWzT, 39, s. 5–6; 41, s. 161–162; 43, s. 255–256.

²⁸ T. Żychliński, *Złota księga szlachty polskiej*, R. IV, Poznań 1882, s. 405.

²⁹ AKWzT 217, k. 1–2.

³⁰ Gorzkowice nie występują w sumariuszu dóbr sporządzonym w 1815 r. po śmierci Bogumiła Gabriela, syna Stanisława Walewskiego – AKWzT 15. Był może przeszły do Zarembów w tym czasie co pobliskie Gorzędów, Chrzanowice i Kletnia, sprzedane przez Stanisława Walewskiego w 1749 r. Szymonowi Zarembie i Marcinowi Zebrzydowskiemu – AKWzT 15.

³¹ *Zabytki sztuki...*, s. 83. Franciszek Zaremba był bratankiem Szymona, por. Żychliński, *Złota księga...*, R. III, s. 320–321.

śmierci wieś przeszła w ręce jego syna Stanisława. W końcu XIX w. majątek Gorzkowice należał do Orłowskich³².

Obok danych odnoszących się do stosunków własnościowych, w źródłach występują również informacje dotyczące miejscowego kościoła parafialnego. Najwcześniejszą z nich jest wspomniany już przywilej z 1335 r., nadający kościołowi dziesięciny z Cieszanowic, Krosna, Gorzkowic i Żuchowic³³. Następnie, w roku 1405, wymieniony jest tutejszy proboszcz Florian³⁴, zaś w roku 1417 wspomniany kościół³⁵. W roku 1458 pleban z Gorzkowic Jan procesował się z kanonikiem kurzelewskim Janem Rogorzeńskim o dziesięciny ze wsi Szczukocice³⁶. Z lat 1511–1512 pochodzi wzmianka o parafii z wizytacji dóbr arcybiskupich³⁷, zaś z 1511 r. wykaz wsi należących do parafii. Wymienione są: Gorzkowice, Gorzkowiczki, Sobaków, Sobakówek, Szczukocice, Bujnice, Bujniczki, Krzemieniewice, Żuchowice, Kotków, Wola Kotkowska, Plucice, Rdułowice³⁸; wykaz z roku 1518 dodaje do nich wieś Niemierza³⁹. Z lat 1511–1523 pochodzi opis uposażenia kościoła parafialnego pod wezwaniem św. Katarzyny, którego proboszczem był wówczas Jan Klukowski. Składały się na nie: działka z plebanią, trzy pola, gdzie ulokowane były karczmy z należącymi do nich ogrodami, sadzawka, morga ziemi wymierzona z gruntów wsi Nieradów, morga ziemi koło młyna Pabysz⁴⁰. Działki posiadali również wikary i kościelnicy⁴¹. Pleban z racji tzw. „kolendy” otrzymywał z każdego łanu uprawnego 1 grosz i pobierał dziesięcinę z pól folwarcznych Gorzkowic i większości wsi należących do parafii⁴². W latach 1552–1553 do parafii należały nadal wszystkie wsie wymienione w 1511 r.⁴³

Jak już wspomniano, w latach 1771–1773 Franciszek Zaremba wznosił w Gorzkowicach nowy kościół parafialny⁴⁴. Funkcjonował on do pożaru w 1895 r. Zbudowany był z drewna, na zrąb. Posiadał prostokątną nawę z węższym, zamkniętym wielobocznie prezbiterium, zwróconym ku północy. Dachy były dwuspadowe, kryte gontem, z sygnaturką nad nawą. Od

³² *Słownik geograficzny...*, s. 731–732.

³³ Patrz przyp. 6.

³⁴ Kozierowski, *Badania nazw...*, s. 124.

³⁵ *Kodeks Dyplomatyczny Wielkopolski*, wyd. Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Poznań 1908, t. 5, nr 259.

³⁶ Łaski, *Liber...*, s. 216, nota redakcyjna.

³⁷ *Visitationes bonorum archiepiscopatus capituli gnesnensi saeculi XVI*, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1920, s. 369.

³⁸ *Polska XVI wieku...*, s. 200.

³⁹ Tamże.

⁴⁰ Łaski, *Liber...*, t. 2, s. 216–218, oraz t. 1, s. 503, 554, 555, t. 2, s. 196.

⁴¹ Tamże.

⁴² Tamże.

⁴³ *Polska XVI wieku...*, s. 254.

⁴⁴ *Zabytki sztuki...*, s. 83.

południa znajdowała się kruchta, nad którą była wieża szalowana deskami, zwieńczona hełmem z latarnią. Od wschodu i zachodu do nawy przylegały kaplice, z których pierwsza, starsza od kościoła, była zbudowana z cegły, oszkarpowana, sklepiona wewnątrz oraz nakryta kopułą cebulastą z latarnią. Do kaplicy tej, a zarazem do prezbiterium, przylegała zakrystia⁴⁵. Obecny kościół, pod wezwaniem Serca Jezusowego, wzniesiono w latach 1896–1898 według projektu Konstantego Wojciechowskiego⁴⁶.

III

„Fortalicja” pozbawiona jest przekazów źródłowych dotyczących jej powstania i funkcjonowania. Najstarsza wzmianka pochodzi dopiero z połowy XIX w. i podaje, że „tuż przy wiosce, otoczony wpół zasypaną, szeroką i jeszcze wodą a raczej błotem napełnioną fosą, wznosi się kwadratowy pagórek wyraźnie ludzką ręką wzniesiony, na nim zaraz dostrzegasz trochę gruzu, niby resztkę starożytnej jakiejś budowli”⁴⁷. Autor tego opisu podaje też nieco danych odnośnie do jego dziejów, które najpewniej zaczerpnął z miejscowej tradycji. I tak, miał to być zameczek należący do Walewskich, herbu Kolumna, który w trakcie „potopu” wysadziła wdowa po jednym z nich, broniąc się przed zamążpójściem za szwedzkiego stronnika, Wacława Sadowskiego⁴⁸. W 1704 r. „zamek opuszczony przez właścicieli” miał stać się miejscem schronienia dla stronników Augusta II i został „do szczytu zburzony” przez generała Rosenstierna, zaś resztki budowli rozebrano i użyto do budowy stajni i innych budynków folwarcznych. Wreszcie Franciszek Zaremba „chciał odbudować zamek i w tym celu przygotował potrzebne materiały, lecz nagła śmierć nie dozwoliła mu dokonać zamiaru”⁴⁹.

IV

W trakcie prac terenowych przebadano 29 wykopów archeologicznych o łącznej powierzchni 348,55 m², z czego 19 wykopów o powierzchni

⁴⁵ Tamże, s. 83; Łaski, *Liber...*, t. 2, s. 216, nota redakcyjna.

⁴⁶ *Zabytki sztuki...*, s. 83.

⁴⁷ Kosiński, *Miasta...*, s. 112.

⁴⁸ Występuje też nieco odmienna wersja, którą podaje *Słownik geograficzny...*, t. 2, s. 731, nazywając ją „córką rodu Sadowskich”; nazwisko Sadowska nosiła Eufrozyna, córka Adama Walewskiego, siostrzenica właściciela Gorzkowic Samuela Koniecpolskiego, por. *Pamiętnik...*, s. 164.

⁴⁹ Kosiński, *Miasta...*, s. 112–117.

242,8 m² ulokowano na *plateau* obiektu, zaś 10 wykopów o powierzchni 105,75 m² w zagłębieniu znajdującym się w północnej części obiektu.

Wykopy usytuowane na *plateau* łączą się w cztery grupy:

1) wykopy I–VI, IX, X, XIX–XXI, XXV – położone w centralnej partii *plateau*;

2) wykopy VII, VIII – wytyczone na wschodnim skraju *plateau*;

3) wykopy XI–XIII – na skraju zachodnim;

4) wykopy XIV, XV – na skraju południowym.

W czasie badań wykonano także 100 odwiertów geologicznym świdrem strzemiączkowym, wytyczonych w 7 ciągach; trzy z nich przebiegały na osi NS, cztery pozostałe na osi WE.

Stanowisko pod względem stratygraficznego układu nawarstwień ziemnych inaczej przedstawia się na *plateau* i inaczej w obniżeniu w jego północnej części. Sytuacja, jaką zaobserwowano na *plateau* nie jest skomplikowana. Pod niewielką warstwą humusu (o miąższości 0,15–0,25 m) zalega warstwa brunatnoszarej próchnicy z piaskiem lub brązowopomarańczowego piasku z domieszką próchnicy (o miąższości do 0,5 m). W warstwie tej prawie wszędzie znajduje się niewielka ilość drobin gruzu ceglanego. Poniżej zalegają warstwy calcowe, na które składają się gliny, piaski i żwiry. Niekiedy humus zalega bezpośrednio na calcu. W warstwach calcowych spotyka się regularnie rozmieszczone wkopy, będące śladami po wykarczowanych drzewach owocowych. Ponadto w wykopach III, IV, IX, X, XX, XXI i XXV stwierdzono obecność wkopu, który miał formę płytkiego, regularnego rowka. Funkcji tego wkopu nie można jednoznacznie określić. Z kolei w wykopach VII i VIII, w odwiercie nr 79 oraz w spenetrowanych przez nas „dzikich wykopach” we wschodniej części obiektu obserwowano warstwę gruzu dochodzącą do 0,4 m miąższości. Również tutaj nie można ustalić jednoznacznie charakteru tegoż gruzowiska.

Nieco odmienny charakter mają nawarstwienia obserwowane w obniżeniu w północnej części obiektu. Wśród nawarstwień ziemnych stwierdzono tu grupę warstw o charakterze przyrodniczym. Są to nawarstwienia calcowe, powstałe przed rozpoczęciem działalności człowieka na tym terenie. Składają się na nie gliny o różnych odcieniach barwy pomarańczowej, z przewarstwieniami piasków i ilów. Warstwy te są niekiedy naruszone przez wkopy związane z działalnością człowieka. Powstały one w związku z budową, a następnie destrukcją istniejącego tu niegdyś murowanego budynku. Ślady jego zachowały się w postaci reliktywów fundamentów i negatywów pozostałych po rozebranych partiach. Elementy rozpoznane w trakcie badań pozwalają rekonstruować go jako prostokątny dwutraktowy budynek o wymiarach około 27 × 12,5 m. Pozostałe warstwy tworzą wypełniska wkopów powstałe

w trakcie wznoszenia, a następnie rozbiórki murów. Są to gliny i próchnice z gruzem zaprawy wapiennej i śladami cegły.

V

W trakcie badań znaleziono niewielką ilość ruchomego materiału zabytkowego. Składają się nań: sześć ułamków naczyń glinianych, jeden fragment szkła butelkowego, 13 destruktywów kości zwierzęcych, cztery fragmenty cegły i jeden fragment zaprawy wapiennej z „odciskiem” słupa drewnianego. Trzy fragmenty naczyń glinianych i jedna kość zwierzęca pochodzą z wykopów na *plateau* obiektu. Pozostałe pozyskano w wykopie XVII, zlokalizowanym w obniżeniu w północnej części „fortalicji”. Ułamki cegły znajdowano także w wykopach VII i VIII, jednakże ich stan zachowania nie pozwalał na określenie chociażby jednego wymiaru.

W wykopie IV odkryto dwa fragmenty naczyń glinianych, zachowane w partii przydennej, których formy ze względu na ich wielkość nie da się określić. Wykonane są z białokremowej gliny kaolinowej, wypalone w atmosferze utleniającej.

W wykopie IX znaleziono fragment miseczki, wykonanej z tłustej gliny żelazistej o barwie ceglastobrunatnej. Strona wewnętrzna naczynia pokryta jest jasnobrązową polewą.

W wykopie XVII odkryto trzy ułamki naczyń glinianych, z których jeden to fragment brzuśca naczynia wykonanego z białej tłustej gliny kaolinowej, pokryty wewnątrz zieloną polewą zawierającą widoczne ziarna piasku. Dwa pozostałe fragmenty to ułamki prawdopodobnie dzbanka (wielkość zabytków nie pozwala na dokładne określenie formy), wykonanego również z białej gliny kaolinowej, pokrytego wewnątrz polewą zieloną, a z zewnątrz polewą koloru jasno- i ciemnobrązowego. Ta ostatnia wypełnia zagłębienia dookołnych żłobków zdobiących brzusiec naczynia oraz wgłębienia kratkowego, radełkowego ornamentu umieszczonego na szyjce.

W wykopie XVII znaleziono także fragment korpusu butelki cylindrycznej, wykonanej z zielonego „leśnego” szkła zawierającego bardzo liczne, niewielkie pęcherze gazowe ułożone równolegle do osi pionowej butelki.

Reasumując, ruchomy materiał zabytkowy stanowi małą i niereprezentatywną grupę. Odkryty w warstwach przemieszanych i niwelacyjnych obiektu nie określa go chronologicznie. Znalezione ułamki naczyń glinianych w większości (pięć na sześć odkrytych) wykonane są z białej gliny kaolinowej, co dało białokremowe barwy czerepów i znaczną delikatność wyrobów. Cechy zdobień i technologii pozwalają datować cały zbiór na okres późnoprohistoryczny.

VI

Analiza uzyskanych w trakcie badań danych, a w dalszej kolejności ich interpretacja prowadząca do rekonstrukcji funkcji i rozplanowania obiektu nie była zadaniem łatwym. Z jednej strony nakład prac związanych z ukształtowaniem formy obiektu jest bardzo duży, z drugiej ślady świadczące o jego użytkowaniu są stosunkowo skromne i nierównomiernie rozłożone. Obraz zarejestrowany w wykonanych w wykopach archeologicznych i odwiertach na *plateau* obiektu jest mało zróżnicowany. Poniżej cienkiego humusu zalegają nawarstwienia kulturowe w postaci brunatnoszarej próchnicy z piaskiem, bądź brązowopomarańczowego piasku z domieszką próchnicy, w których prawie wszędzie znajdują się niewielkie ilości drobin gruzu ceglanego. Miąższość tych nawarstwień nie przekracza zasadniczo 0,5 m. Ponadto spotyka się regularnie rozmieszczone wkopy, będące śladami po wykarczowanych drzewach. Są to ślady po ostatnim okresie użytkowania obiektu, na którym na początku XX w. założono sad. Przed jego założeniem, jak podają przekazy ustne starszych mieszkańców Gorzkowic, teren *plateau* został splantowany. Niewykluczone, iż w czasie tej operacji zniszczono ślady uprzedniego użytkowania obiektu i przynajmniej częściowo uformowano warstwy wspomniane wyżej.

W wykopach III, IV, IX, X, XX, XXI i XXV stwierdzono wkop w formie płytkiego, regularnego rowka, którego wypełnisko stanowiła brunatna i brunatnoszara próchnica z piaskiem, żwirem, często z drobinami gruzu ceglanego. Szerokość jego wynosiła około 0,5 m i przebiegał on po osi NS na długości około 21 m, zaś w wykopie III skręcał w kierunku północno-wschodnim (pod kątem rozwartym), przy czym w narożniku przebieg jego był przerwany na długości około 0,4 m. Na tej osi jego długość wynosi około 5 m. Na całym swym przebiegu zagłębiał się on w całość na głębokość do 0,5 m. Funkcji tego wkopu nie można jednoznacznie określić. Być może są to pozostałości drewnianej zabudowy, może to być także pozostałość po systemie nawadniania sadu.

W wykopach VII i VIII, w odwiercie nr 79 oraz w spenetrowanych przez nas „dzikich wykopach” we wschodniej części obiektu obserwowano warstwę gruzu dochodzącą do 0,4 m miąższości. Również tutaj nie sposób ustalić jednoznacznie charakteru tegoż gruzowiska. Może to być pozostałość „parkanu”, miejsce składowania materiału budowlanego lub po prostu warstwa niwelacyjna. Autorzy skłaniają się do interpretowania opisywanej warstwy jako śladów składowiska cegły i sądzą, że można wiązać je z działalnością Franciszka Zaremby, który zamierzał podjąć tutaj prace budowlane⁵⁰.

⁵⁰ Tamże.

W wykopach w obniżeniu w północnej części obiektu stwierdzono, że w całości gliny z przewarstwieniami piasków i ilów wcinają się wkopy związane z działalnością człowieka. Powstały one w czasie budowy, a następnie destrukcji istniejącego tu niegdyś murowanego budynku. Relikty fundamentów w postaci murów z kamieni eratycznych na zaprawie wapiennej odkryto:

- ściany północnej w wykopach XVII, XXII i XXVIII,
- ściany wschodniej w wykopie XVI,
- ściany południowej w wykopie XVIII,
- ściany dzielącej budynek na dwa trakty w wykopach XVI i XXII.

Ślady fundamentów budynku w postaci negatywów po wybranych murach stwierdzono:

- ściany południowej w wykopie XXVI,
- ściany zachodniej w wykopie XXVII,
- ściany dzielącej budynek na dwa trakty w wykopie XVI,
- ścian poprzecznych dzielących trakt północny w wykopach XXII i XXIX.

Natrafiono także na rozwaliska dolnych partii fundamentów:

- ściany wschodniej w wykopie XXIII,
- ściany południowej w wykopie XXIV,
- narożnika ścian północnej i wschodniej w wykopie XXIV.

Podane wyżej elementy pozwalają na sporządzenie hipotetycznej rekonstrukcji rzutu budynku na poziomie jego fundamentów. Jawi się on jako budowla dwutraktowa, zbliżona do prostokąta (dłuższa ściana na osi WE), przy czym ściana północna wysunięta jest na osi budynku o około 0,5 m na zewnątrz. Rzut zewnętrzny ma wymiary 27 × 12,5 m (13 m na osi). Budynek w obu traktach dzielił się prawdopodobnie na cztery lokalności o porównywalnej powierzchni. Szerokość ścian fundamentów wynosi około 1,5–1,7 m. Nie można wykluczyć, że narożniki budynku wzmocnione były np. szkarpami. Fundamenty ścian dłuższych posadowione były na różnych poziomach niwelacyjnych, co wynika z faktu wznoszenia budynku na stoku. Usytuowanie budynku w obrębie obiektu jest zastanawiające. Posadowiono go w obniżeniu tak, iż z trzech stron otacza go pozostała część „kopca”, wynosząca się ponad calec na wysokość około 4 m. Wysunięte ku północy części ziemne *plateau* flankują omawiany budynek od strony wschodniej i zachodniej. Takie usytuowanie daje pozycję dominującą nad doliną Prutki i przeprawą przez nią.

Reasumując, w świetle wyników archeologicznych badań terenowych o obiekcie powiedzieć można stosunkowo niewiele:

- 1) jest to obiekt nowożytny,
- 2) ukształtowanie założenia wymagało znacznego nakładu prac ziemnych, tj. przemieszczenia około 28 000 m³ gliny i piasku,

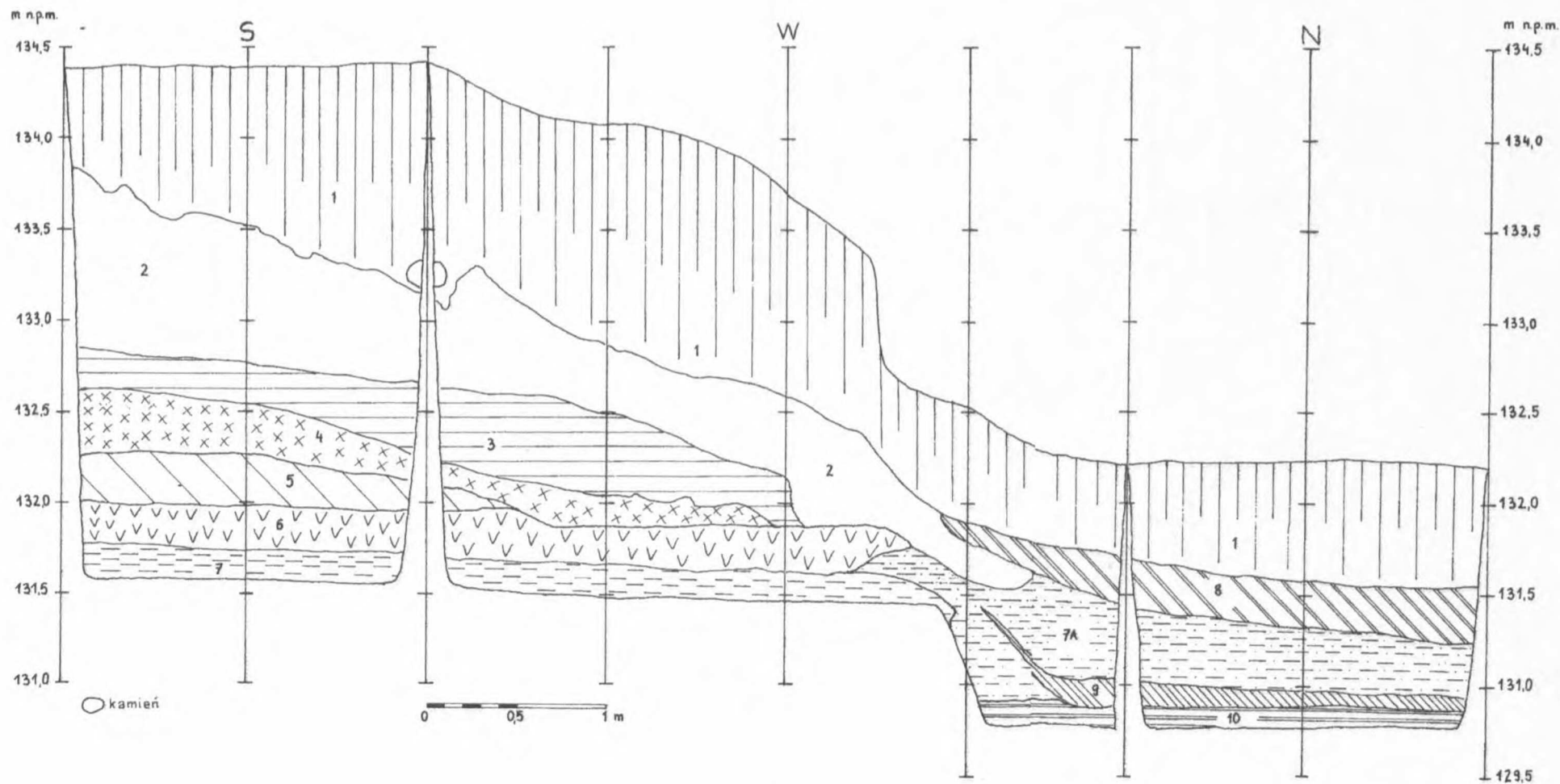
3) ślady użytkowania są bardzo nikle i przy braku warstwy kulturowej sprowadzają się głównie do reliktu budynku zlokalizowanego w zagłębieniu – platformie,

4) położenie budynku sugeruje, że mamy tu do czynienia raczej z dziełem o charakterze militarnym niż rezydencjonalnym.

Powyższe wnioski w niewielkim tylko stopniu uzupełniają przekazy historyczne, które również sugerują militarną funkcję obiektu i uściślają jego chronologię na wiek XVII. Jaka jest jednak wiarygodność spisanych w XIX w. tradycji ustnych w stosunku do realiów wieku XVII i jak prezentuje się gorzkowicka „fortalicja” na tle ówczesnego budownictwa militarnego, próbujemy odpowiedzieć poniżej.

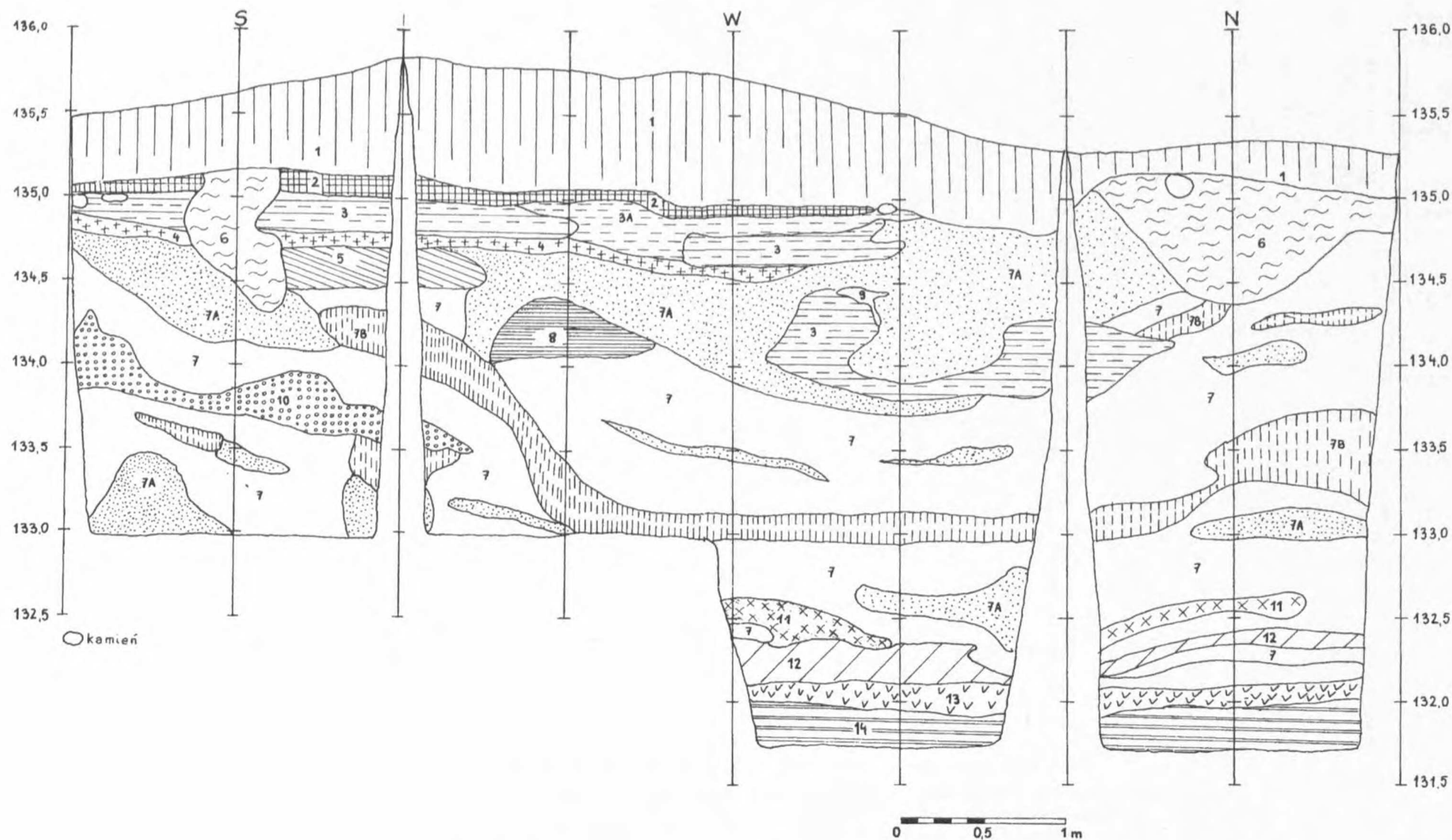
W literaturze przedmiotu przyjmuje się, że budownictwo militarne było zróżnicowane i rozwijało się głównie w południowo-wschodniej części Rzeczypospolitej⁵¹. Jednak przykłady realizacji obiektów obronnych z tego okresu pojawiają się i na innych terenach. Obok dzieł wielkich i nowoczesnych, pozostających w kręgu teoretycznej myśli i praktyki budownictwa obronnego Europy Zachodniej, pojawiają się realizacje mające na celu zaspokojenie potrzeb użytkownika lokalnego. Te pierwsze w XVII w. związane są z regularnymi fortyfikacjami bastionowymi, których rozwój wiązał się z potrzebą i chęcią połączenia nowożytnego, osiowo ukształtowanego pałacu z tradycją obronności siedziby pańskiej. Powstające w tym czasie wielkie realizacje grupują się na terenie południowej i południowo-wschodniej części Polski. Budowane są liczne założenia typu *palazzo in fortezza*. Należą do nich m. in. Łańcut, Wiśnicz i Rzemień Lubomirskich, Podhorce i Brody Koniecpolskich, Zbaraż Zbaraskich, Krzyżtopór i Ossolin Ossolińskich, a także Pilica i Danków (niezbyt odległe od Gorzkowic) Stanisława Warszawskiego. Podobne założenia powstają i na innych terenach, choć faktycznie jest ich niewiele. Wymienić właściwie można tylko Zbąszyń Zbąskich i Ciświckich oraz Łowicz arcybiskupów gnieźnieńskich. Obok nowych

⁵¹ O budownictwie obronnym XVII w. patrz: A. Miłobędzki, *Architektura Polska XVII wieku*, Warszawa 1980; F. Kotula, *Warownie chłopskie XVII wieku w Ziemi Przemyskiej i Sanockiej*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1962, t. 8, cz. 1; A. Gruszecki, *Bastionowe zamki w Małopolsce*, Warszawa 1962; J. Bogdanowski, *Fortyfikacje Łańcuckie na tle małopolskiej sztuki obronnej*, Łańcut 1976; A. Miłobędzki, *Budownictwo militarne miast polskich w okresie nowożytnym*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1978, R. XXVI, nr 1; B. Guerquin, *Zamki w Polsce*, Warszawa 1974; J. Marszałek, *Katalog grodzisk i zamczysk w Karpatach*, Warszawa 1993; L. Kajzer, *Studia nad świeckim budownictwem obronnym województwa łęczyckiego w XIII–XVII wieku*, „Acta Universitatis Lodzensis” 1980, Folia archaeologica, z. 1; tenże, *Dwory obronne Wieluńskiego w XIII–XVII wieku*, „Acta Universitatis Lodzensis” 1984, Folia archaeologica, z. 6; L. Kajzer, J. Augustyniak, *Wstęp do studiów nad świeckim budownictwem obronnym sieradzkiego w XIII–XVII/XVIII wieku*, Łódź 1986; M. Książek, *Zagadnienie genezy rozplanowania i typologii miast prywatnych w XVI i XVII wieku w południowej Małopolsce*, Kraków 1988, s. 96–104.

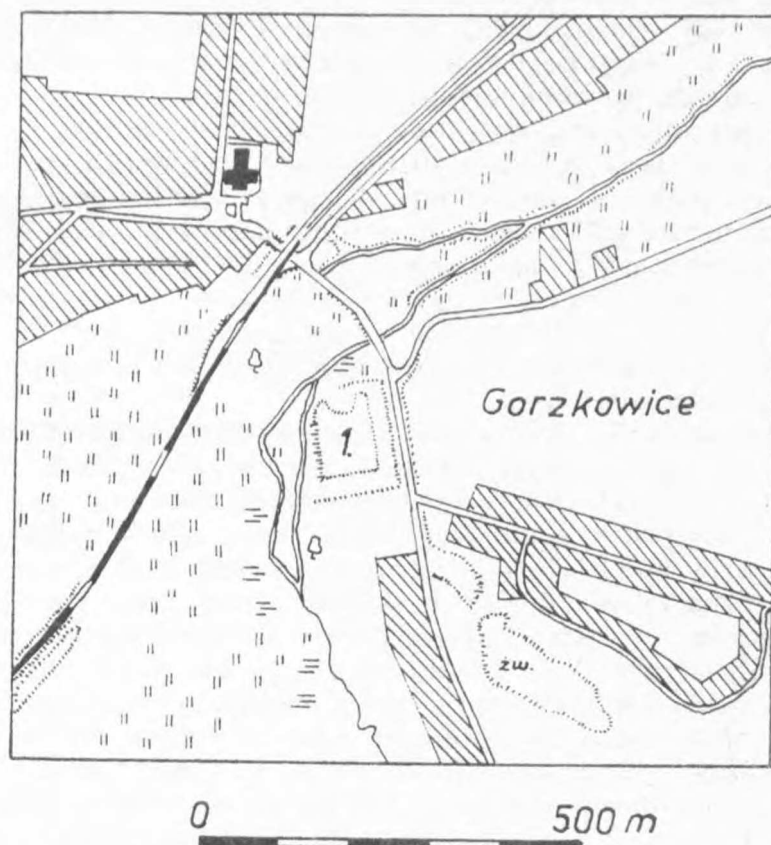
Rys. 4. Parzęczew, gm. loco, woj. łódzkie. Układ warstw w wykopie II profile S, W, N

1 – szara próchnica z materiałem nowożytnym, 2 – jasny piasek nasypowy, bez materiału źródłowego, 3 – piasek z próchnicą, bez materiału źródłowego, 4 – próchnica z piaskiem, bez materiału źródłowego, 5 – próchnica szara, kulturowa, z węglami, 6 – pierwotna próchnica łąkowa, 7 – piasek calcowy, 7A – szary, nawodniony piasek calcowy, 8, 9 – poziomy próchnicy torfowej – dwa poziomy, zastoiska lub bagna, 10 – calcowy, niebieski ił

Rys. 3. Parzęczew, gm. loco, woj. łódzkie. Układ warstw w wykopie I – profile S, W, N

1 – próchnica współczesna, 2 – ciemna próchnica kulturowa z węglami, 3 – glina nasypowa, 3A – glina z piaskiem i węglami, 4 – spiaszczona próchnica z popiołem, 5 – żwir z piaskiem i próchnicą, 6 – wkop próchniczy, 7 – piasek nasypowy, 7A – piasek nasypowy szary, 7B – piasek nasypowy z żelazkami, 8 – piasek biały z żelazkami, 9 – zbutwiałe drewno, popiół, spalenizna, 10 – piasek ze żwirem, 11 – próchnica nasypowa, 12 – poziom kulturowy z gliną, 13 – próchnica pierwotna, 14 – piasek calcowy

Rys. 1. Gorzkowice, gm. loco, woj. piotrkowskie. Lokalizacja terenu badań

fortalicji bądź też gruntownych przebudów nowoczesne elementy pojawiają się także w starszych założeniach, stanowiąc ich unowocześnienie, jak np. Pieskowa Skała czy Pińczów. Przemiany te dotyczyły nie tylko rezydencji magnackich, lecz także, choć w znacznie mniejszym stopniu, niektórych miast i twierdz państwowych. Te pierwsze to np. Gdańsk, Elbląg, Toruń (duże ośrodki), czy Sokołów Małopolski, Lipsko, Brody (mniejsze miasta). Wśród twierdz wymienić można m. in. Kamieniec Podolski, Kudak czy niedalekie od Gorzkowic Krzepice i Częstochowę. Podobne procesy da się zaobserwować w przemianach obronności dworu szlacheckiego. Wiek XVII jest okresem odejścia od powszechnego uprzednio dworu pańskiego, wzniesionego na kopcu otoczonym wodą. Jednakże pozostawiano nadal elementy obronne, np. w postaci płotów czy parkanów. Niejednokrotnie w obliczu

zagrożeń, głównie na terenie południowej Małopolski i Rusi, powstawały obronne siedziby dworskie. Stanowiły one redukcje dużych założeń *palazzo in fortezza*, dostosowanych do możliwości finansowych właścicieli. Przykładami są tu: Baligród, Bircza, Dukla, Łodygowice, Fredropol, Niebieszczany i Wielkie Oczy. Wszystkie one są przykładem stosowania nowożytnych, głównie ziemnych, rozwiązań fortyfikacji bastionowych.

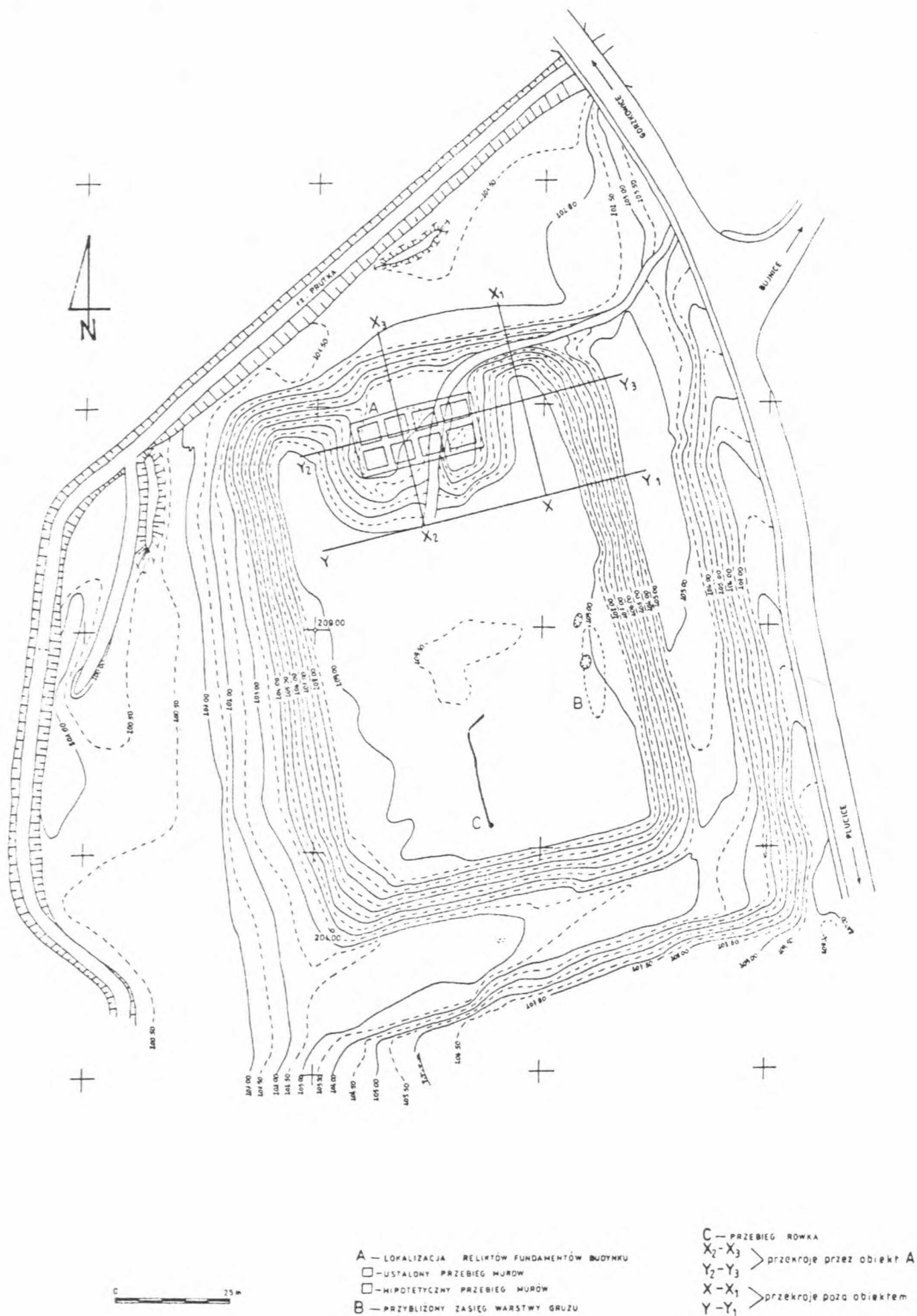
Obok tych założeń realizujących nowoczesne kierunki architektury militarnej, znane są liczne przykłady kontynuowania tradycyjnych rozwiązań, mimo iż nie miały one wówczas praktycznego znaczenia w nowożytnych działaniach militarnych. Przeżywały się wówczas nadal wznoszone założenia typu basztowo-bastejowego, np. Kruppe, Węgierka czy Dąbrówka Starzeńska. Realizowano także założenia typu *palazzo in fortezza* z umocnieniami bastejowymi, np. Jamna Dolna, Czaniec czy Żurawiczki „okop tatarski”. Zapewne do tego typu obiektów należy zaliczyć Kluczewsko koło Przedborza, położone niedaleko Gorzkowic.

Mając na względzie powyższe uwagi, można stwierdzić, że obiekt w Gorzkowicach nie znajduje ścisłych analogii w budownictwie obronnym Polski XVII w. Jednak obraz ten może być spowodowany tylko stanem poznania problemu. W świetle ostatnich badań, np. w Białej koło Wielunia⁵², Jan-kowicach koło Radomia czy zidentyfikowania obiektu w Kluczewsku⁵³ można wysunąć wniosek, że na tym, „pustym” dotąd, terenie znajdują się jednak bardziej nowoczesne XVII-wieczne przykłady budownictwa obronno-rezydencjonalnego. W tej sytuacji skłonni jesteśmy uznać, że badany przez nas obiekt jest zredukowaną i przekształconą formą założenia (być może nie zrealizowanego do końca) typu *palazzo in fortezza*. Niestety, stan poznania dziejów Gorzkowic w XVII i XVIII w. z jednej strony i brak datującego materiału archeologicznego z drugiej nie pozwalają na wyciąganie daleko idących wniosków odnośnie do fundatorów funkcji obiektu. Niemniej jednak, sądzimy, że fundatorów należy szukać w kręgu rodziny Koniccpolskich lub Walewskich.

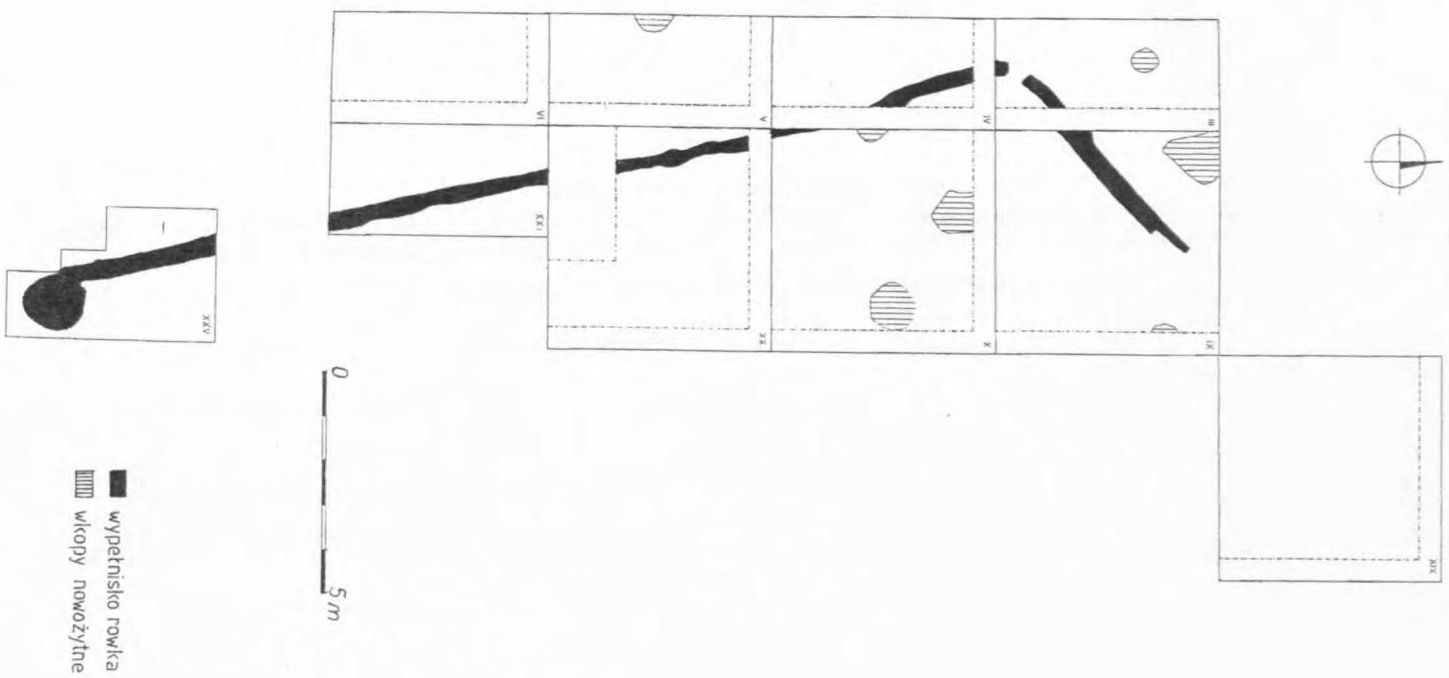
Instytut Archeologii
Uniwersytetu Łódzkiego

⁵² A. Marciniak-Kajzer, T. J. Horbach, L. Kajzer, *Nowożytnie założenie obronne w miejscowości Biała*, Łódź 1993, maszynopis w archiwum Państwowej Służby Ochrony Zabytków w Sieradzu.

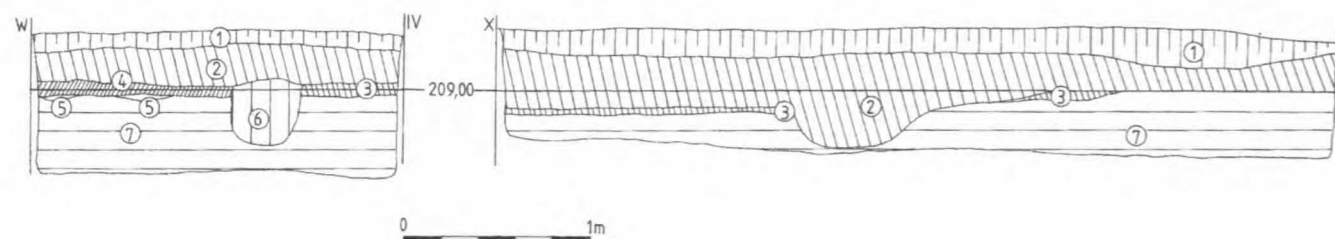
⁵³ A. M. Sikorska, *Wiejskie siedziby szlachty polskiej z czasów Saskich*, Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków. Studia i Materiały, t. 6, Warszawa 1991, ryc. 109.

Rys. 3. Gorzkowice, gm. loco, woj. piotrkowskie. Lokalizacja odsłoniętych reliktyw

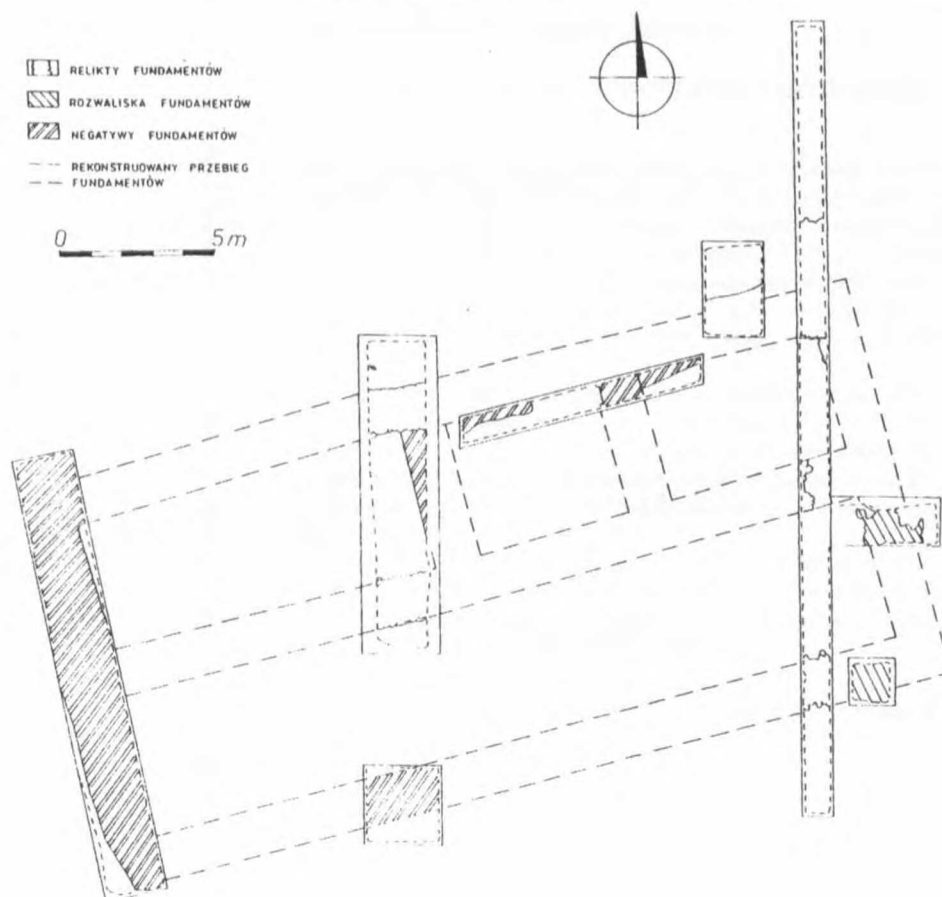

Rys. 4. Gorzkowice, gm. loco, woj. piotrkowskie. Plan wykopów na *plateau* obiektu

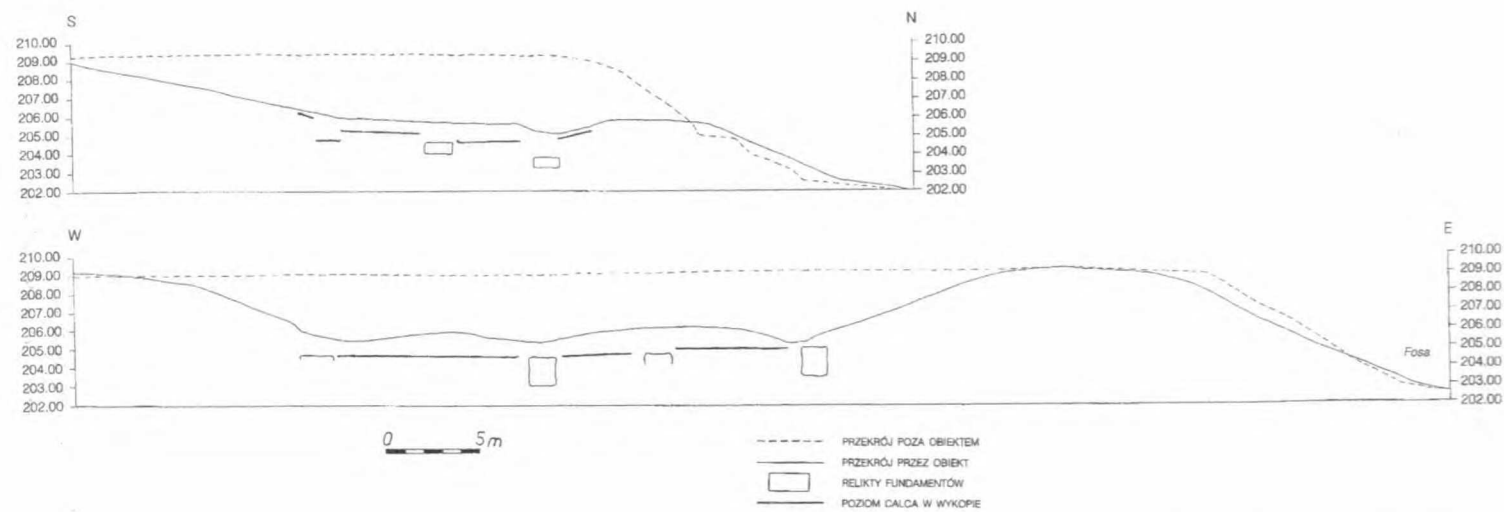

Rys. 5. Gorzkowice, gm. *loco*, woj. piotrkowskie. Profil N wykopów IV i X

1 – humus, 2 – brunatnoszara próchnica z drobinami gruzu ceglanego, 3 – żółty żwir z piaskiem, 4 – pomarańczowobrazowa glina z domieszką próchnicy i dużą ilością gruzu ceglanego, 5 – żółtopomarańczowy żwir z piaskiem, 6 – brunatnoszara próchnica z gruzem ceglanym i wtrętami żółtego piasku, 7 – pomarańczowa glina

Rys. 6. Gorzkowice, gm. loco, woj. piotrkowskie. Plan wykopów w północnej części obiektu i rekonstrukcja budynku

Rys. 7. Gorzkowice, gm. *loca*, woj. piotrkowskie. Profil obniżenia w północnej części obiektu z naniesionymi relikami fundamentu budynku

Aleksander Andrzejewski, Janusz Pietrzak

THE MODERN „FORTALICIUM” IN GORZKOWICE, PIOTRKÓW VOIVODESHIP

Site I in Gorzkowie, Piotrków voivodeship, the so-called fortalicium is situated on the south-east of the village, on the left bank of the river Prutka. The object was formed by digging a 7 m high and 10 m deep moat which cut off a natural hummock spreading out along the river from the rest of terrain. As a result of this action a rectangle of 110 m × 70 m was shaped. In the north of the object there is a hollow, 40 m wide wedging it into 30 m.

Altogether there were 29 excavations within the area of 350 m² and the cubature of 300 m³ was dugged out. Moreover 100 bores (sorted out in seven strings) were made by a geological drill.

The excavations situated in a plateau of the object resulted in a negative out-come i.e. layers associated with the use of it were not found. In the excavations located in the hollow (in the north of the object) relics of wall foundations and their negatives were revealed. The remains of a building of 27 m × 12,5 m were uncovered. It had presumably a military function.

Little of archeological materials was found and the overwhelming majority comes from the modern period or even present times.

The object in Gorzkowice is regarded as an unfinished plan of the so-called palazzo in fortezza which was being built in the first half of 17th century and was soon interrupted by the Swedish wars. Therefore the foundation that had been planed there were never realized. Moreover, the masonry object which had already been built fell into pieces.

Translated by P. Wesołek